

VAN DIVERGENTIE NAAR CONVERGENTIE

Migratie en het proces van globalisering¹

From divergence to convergence.

Migration and the process of globalization

In the discussion on the impact of global migration patterns two different definitions of globalization, with consequences for the periodization, are being used. The restricted one is applied by economic historians, like Jeffrey Williamson, who are interested in market integration and price convergence, and focuses on the nineteenth and twentieth century and the accompanying intercontinental mass migrations. World historians argue, both with economic, social and cultural arguments, that globalization started much earlier, at least with the 'Columbian exchange' at the end of the sixteenth century, when migrants (both traders, priests, soldiers and workers) established a world wide web of connections. By lack of quantification their broad definition of globalization, however, lends itself badly for a formal test, whereas the market oriented approach of economic historians is rather one-dimensional. The paper argues that the differentiated globalization approach of Held cum suis, distinguishing between intensity, extensity, impact and velocity, can help to bridge the gap between these two definitions and offers the basis for a fruitful discussion.

De lange negentiende eeuw, die met de Eerste Wereldoorlog haar einde vond, staat in de migratiegeschiedenis te boek als een periode van ongekende geografische mobiliteit, met name intercontinentaal. Zo typeert Patrick Manning de tijdspanne 1850-1930 als 'the most intensive era of migration in human history'.² De oorzaken zijn genoegzaam bekend: de transport- (stoomschip) en communicatie- (telegraaf, telefoon, post) revoluties, de expansie van koloniale rijken, met name het Britse en de totstandkoming van een geïntegreerde wereldmarkt. Het gevolg was dat kapitaal en arbeid op ongeëvenaarde schaal werden gemobiliseerd.

Deze inzichten sluiten nauw aan bij de interpretatie van economisch historici die betogen dat de lange negentiende eeuw bij uitstek het tijdperk van

1. Met dank aan Peer Vries, Piet Emmer, Jan Lucassen en Ulbe Bosma die een eerdere versie van deze tekst van commentaar voorzagen.

2. Patrick Manning, *Migration in world history* (New York en Londen 2005) 149.

globalisering vormde. Daarmee steekt deze zelfs de twintigste eeuw naar de kroon, aangezien na 1918 veel landen zowel handel als migratie aan banden probeerden te leggen.³ Volgens Hatton en Williamson herstelde de integratie van de wereldmarkt zich in de tweede helft van de twintigste eeuw langzaam maar zeker, om pas aan het einde van de jaren negentig weer het niveau van voor de Grote Oorlog te bereiken.⁴

Vandaar dat zij, in tegenstelling tot de meeste economen en politieke wetenschappers, de periode 1815-1914 als de eerste fase van de globalisering aanmerken. Het grote verschil met de huidige veelbesproken globalisering is de welhaast ongelimiteerde vrijheid van migratie in de periode 1850-1914.⁵ Volgens Carl Strikwerda was de omvang van de migratie in het laatste kwart van de twintigste eeuw weliswaar groot en *global* van aard, maar is de capaciteit van de staat om menselijke mobiliteit te controleren een nieuw fenomeen. Hij bekritiseert in dit verband Michael Piore die in zijn boek *Birds of passage* uit 1979 stelt dat migratie primair wordt bepaald door de dynamiek van (kapitalistische) arbeidsmarkten.⁶ Volgens Strikwerda, en hij is bepaald niet de enige, zijn arbeidsmarkten weliswaar cruciaal voor de verklaring van migratie, maar hebben staten na 1914 veel meer macht gekregen om migratie te controleren en te bepalen of en op welke voorwaarden migranten in hun territorium worden toegelaten.⁷ Een goed voorbeeld zijn de golfstaten

3. Zoals McKeown in 'Global migration 1850-1940', *Journal of World History* 15 (2004) 2, 155-189 terecht opmerkt geldt dat niet voor alle landen, althans niet tot aan de Depressie van de jaren dertig. Zo rekruteerden Franse werkgevers op grote schaal buitenlandse arbeiders: Leo Lucassen, *The immigrant threat. The integration of old and new migrants in Western Europe since 1850* (Urbana en Chicago 2005) 91. En kende ook Nederland een sterke toename van arbeidsmigranten: Leo Lucassen, 'Bringing structure back in. Economic and political determinants of immigration in Dutch cities (1920-1940)', *Social Science History* 26 (2002) 3, 503-529.

4. Timothy J. Hatton en Jeffrey Williamson, 'International migration 1850-1939: an economic survey', in: idem (eds.), *Migration and the international labor market 1850-1939* (Londen en New York 1994) 3-34, aldaar 30.

5. Overigens kende ook die vrijheid haar grenzen. Voor een goed overzicht zie Andreas Fahrmeir, Olivier Faron en Patrick Weil (eds.), *Migration control in the North Atlantic world. The evolution of state practices in Europe and the United States from the French Revolution to the inter-war period* (New York en Oxford 2003).

6. Michael J. Piore, *Birds of passage. Migrant labor and industrial societies* (Cambridge 1979).

7. Strikwerda, 'Tides of migration, currents of history: the state, economy, and the transatlantic movement of labour in the nineteenth and twentieth centuries', *International Review of Social History* 44 (1999) 3, 367-394, aldaar 392. Zie ook Corrie van Eijl, *Al te goed is buurmans gek. Het Nederlandse vreemdelingenbeleid 1840-1940* (Amsterdam 2005). Zie voorts de interessante analyse van Timothy Hatton die het effect laat zien van restrictief immigratiebeleid op de Engelse emigratie naar de (voormalige) *dominions* en de Verenigde Staten na de Tweede Wereldoorlog: Timothy Hatton: 'Emigration from the UK 1870-1913 and 1950-1998', *European Review of Economic History* 8 (2004) 2, 149-172.

in het Midden-Oosten, die vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw miljoenen Aziatische migranten hebben gerekruteerd, maar hun slechts beperkte rechten hebben verleend en niet aarzelen om hen de deur te wijzen wanneer het economisch wat minder voor de wind gaat.⁸ In liberale democratieën is dit veel lastiger gebleken, zoals de geschiedenis van de gastarbeid in West-Europa aantoonde,⁹ maar slechts weinigen zullen ontkennen dat de migratiecontrole van nationale staten de omvang, richting en selectiviteit van de migratie in hoge mate beïnvloeden.¹⁰ Deze constatering sluit aan bij de constatering van Giovanni Gozzini, die stelt dat de omvang van de internationale migratie tussen 1870 en 1914 naar verhouding waarschijnlijk zelfs iets groter was dan in de periode 1965-2000. Hij baseert zich daarbij met name op een vergelijking van het percentage in het buitenland geboren in de Verenigde Staten: bijna 15 procent in 1911, tegen 12,4 procent in het jaar 2000.¹¹

Migratie en globalisering zijn dus twee zijden van dezelfde medaille, waarbij volgens Hatton en Williamson grootschalige lange-afstandsmigraties in de negentiende eeuw het logische gevolg zijn van de industrialisering in het Atlantische gebied. Een aantal historici acht een dergelijke interpretatie echter te beperkt. Laat ik de vier belangrijkste alternatieve benaderingen kort noemen: 1) De Amerikaanse historicus en China-deskundige Adam McKeown heeft onlangs betoogd dat in de periode 1850-1940 in Azië vergelijkbare aantallen migranten werden gemobiliseerd en zowel Noord- als Zuidoost-Azië samen met het Atlantisch gebied deel uitmaakten van een

8. F. Eelens e.a. (eds.), *Labour migration to the Middle East: from Sri Lanka to the Gulf* (Londen 1991); J.S. Addleton, *Undermining the centre: the Gulf migration and Pakistan* (Karachi 1992); G. Brochman, *Middle East Avenue: female migration from Sri Lanka to the Gulf* (Boulder 1993) en D.S. Massey et al., *Worlds in motion. Understanding international migration at the end of the Millennium* (Oxford 1998) 134-159.

9. Vooral omdat migranten in liberale democratieën automatisch rechten opbouwden (zowel met betrekking tot hun verblijfsstatus als tot hun plaats in het sociale verzekeringsstelsel) die sterker werden naarmate ze langer bleven: James Hollifield, *Immigrants, markets, and states: the political economy of postwar Europe* (Cambridge MA 1992). Vergelijkbaar zijn de problemen van de Verenigde Staten om immigratie van arbeiders uit Mexico en Latijns Amerika aan de grens tegen te houden: Aristide Zolberg, 'Reforming the back door: the Immigration Reform and Control Act of 1986 in historical perspective', in: V. Yans-McLaughlin, *Immigration reconsidered. History, sociology, and politics* (New York 1990) 315-339.

10. Opvallend zijn ook de grote genderverschillen. Zie hierover onder meer: Brochman, *Middle East Avenue*; Rhacel Salazar Parrenas, *Servants of globalization. Women, migration and domestic work* (Stanford 2001) en Catherine Ceniza Choy, *Empire of care. Nursing and migration in Filipino American history* (Durham 2003). Voor Nederland, zie Annemarie Cottaar, *Zusters uit Suriname. Naoorlogse belevenissen in de Nederlandse verpleging* (Amsterdam 2003).

11. Giovanni Gozzini, 'The global system of international migrations, 1900 and 2000: a comparative approach', *Journal of Global History* 1 (2006) 1, 321-341, aldaar 321-322.

geïntegreerde wereldmarkt.¹² 2) Fundamenteler is de kritiek van vertegenwoordigers van de *world history*, die een bredere maar lossere definitie van globalisering hanteren en niet alleen naar de convergentie van prijzen en markten kijken, maar ook wijzen op het cruciale belang van het ontstaan van verbindingen tussen de verschillende delen van de wereld, met name vanaf de zestiende eeuw. 3) Meer in het bijzonder is er binnen de *world history* van oudsher een sterke stroming die ook eerdere verbindingen op een wat kleinere schaal (bijvoorbeeld tussen Europa en Azië) als onderdeel van het globaliseringsproces beschouwt. Dat idee is onlangs door Patrick Manning tot in zijn uiterste consequentie doorgevoerd in zijn synthese van de migratiegeschiedenis van de afgelopen 80.000 jaar. 4) Tot slot is er de benadering door David Held e.a., die in dit discussiedossier als rode draad fungeert en binnen het globaliseringsproces een onderscheid maakt tussen extensiteit, intensiteit, snelheid en impact; aspecten die goed kunnen worden getoetst met betrekking tot globale migratiepatronen in het verleden.¹³

In dit overzichtsartikel zal ik aan de hand van de vier hierboven genoemde invalshoeken ingaan op de relatie tussen migratie en globalisering. Bij migratie beperk ik mij hoofdzakelijk tot geografische mobiliteit over lange afstanden en in beginsel tussen continenten. Bij globalisering staat de (sociaal-)economische dimensie centraal en laat ik de politieke definitie van globalisering, zoals onlangs in historisch perspectief uitgewerkt door Saskia Sassen, terzijde.¹⁴ Binnen het sociaaleconomische domein spelen de begrippen convergentie en divergentie een centrale rol. Waar economisch historici kijken naar het convergeren (of divergeren) van prijzen en markten, wordt in de

12. Daarnaast is reeds vanaf de jaren tachtig het moderniseringsperspectief onder vuur komen te liggen door historici die betogen dat mensen al lang voor de industrialisering op grote schaal migreerden: Leslie Page Moch, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1850* (Bloomington 2003). Zie ook Jan Lucassen en Leo Lucassen (eds.), 'Introduction', in: idem (eds.), *Migration, migration history, history: old paradigms and new perspectives* (Bern etc. 1997) 1-38. Aangezien de bulk van die geografische mobiliteit zich binnen landen en continenten afspeelde, hoeven historici als Williamson en Hatton hier niet echt wakker van te liggen.

13. David Held, e.a., *Global transformations. Politics, economics and culture* (Stanford 1999) 17.

14. Die enigszins afwijkt van de definitie zoals gegeven door de meeste politieke wetenschappers, welke vooral geïnteresseerd zijn in natiestaat overstijgende, of doorsnijdende fenomenen, zoals internationale financiële markten. In haar studie bekritiseert Sassen deze benadering en in plaats van een dichotomie nationaal-mondiaal, benadrukt de auteur vooral het belang van ontwikkelingen binnen natiestaten vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw, zoals privatisering, grensoverschrijdende netwerken en actievormen (*denationalizing dynamics*), die de exclusieve macht van nationale soevereine machten uithollen en aldus bijdragen aan het proces van globalisering. Hoe nieuw deze ontwikkelingen zijn en of de natiestaat wel ooit zoveel macht heeft gehad, valt overigens te betwijfelen. Saskia Sassen, *Territory, authority, rights. From medieval to global assemblages* (Princeton en Oxford 2006) 2-9.

world history een veel bredere definitie gehanteerd. Zo betekent convergentie hier veelal het verbonden raken van verschillende delen van de wereld en als gevolg daarvan de verbreiding van zowel mensen, producten, ideeën en ziektes, kortom cultuur in de breedste zin van het woord. Zo'n benadering sluit aan bij de recente studie van Chris Bayly, die de toenemende uniformering vanaf het einde van de achttiende eeuw op allerlei gebieden (voedsel, kleding, technologieën, ideeën) als globalisering definieert. Bayly hecht veel waarde aan de communicatierevolutie in de negentiende eeuw die de mondiale verknoping sterk stimuleerde. Daarmee verschilt zijn periodisering niet wezenlijk van die van Williamson en Hatton.¹⁵

Kritiek op het Atlanto-centrisme

Het argument dat de lange negentiende eeuw het ultieme globaliseringstijdperk vormt, wordt ondersteund door een recente bijdrage van McKeown in het *Journal of World History*.¹⁶ Hij is het echter niet eens met de – impliciete – stelling van Williamson e.a. dat de massale trans-Atlantische migraties vanaf 1820 een exclusief Atlantisch, lees Westers, fenomeen vormden. Volgens hem wordt door de fixatie op de Atlantische Oceaan maar al te gemakkelijk voorbij gegaan aan twee andere *global* systemen die vergelijkbare aantallen migranten genereerden, te weten Noordoost-Azië (Oost-Siberië, Mantsjoerije, Japan) en Zuidoost-Azië (Indonesië, Maleisië en Birma).¹⁷ In de periode 1850-1930 kenden die gebieden een hoge economische groei en trokken vergelijkbare aantallen migranten aan. Bovendien maakten ze – samen met het Atlantische gebied – deel uit van dezelfde wereldeconomie (tabel 1).

TABEL 1 De belangrijkste mondiale langeafstands migraties, 1846-1940

Bestemming	Bron	Aantal (miljoenen)
Zuid- en Noord-Amerika	Europa	55-58
Zuidoost-Azië	India, Zuidelijk China	48-52
Mantsjoerije, Siberië, Centraal-Azië, Japan	Noordoost-Azië (vooral China) en Rusland	46-51

Bron: McKeown, 'Global migration', 156.

15. C.A. Bayly, *The Birth of the modern world, 1780-1914* (Oxford 2004).

16. McKeown, *Global migration*.

17. Zie recentelijk ook de bijdrage van Gregg Huff en Giovanni Caggiano, 'Globalization, immigration, and Lewisian elastic labor in pre-world war II Southeast Asia', *The Journal of Economic History* 67 (2007) 1, 33-68. Vreemd genoeg verwijzen zij niet naar McKeowns artikel.

Verder verwerpt McKeown de aanname dat vrije migratie een exclusief Atlantisch kenmerk zou zijn. In tegenstelling tot standaardstudies waarin migranten uit Azië (met name China en India) vrijwel alleen figureren als koelies, die als contractarbeiders naar het Atlantische gebied werden gehaald,¹⁸ betoogt McKeown dat verreweg de meeste Chinese en Indiase migranten zich binnen Azië verplaatsten en werk vonden als min of meer vrije migranten. Een goed voorbeeld is Mantsjoerije, of Noord-Azië in het algemeen, dat in een Russische, Chinese en Japanse invloedssfeer was verdeeld. Aan het einde van de negentiende eeuw onderging deze regio een snelle en grootschalige agrarische en industriële transformatie en was in 1929 goed voor maar liefst 61 procent van de totale sojaproductie in de wereld. Vooral na de aanleg van spoorwegen aan het einde van de negentiende eeuw en de exploitatie van talloze (kolen)mijnen trokken er miljoenen migranten naar dit voorheen min of meer lege gebied.¹⁹

Hoewel McKeown met zijn paradigmatische artikel uit 2004 veel instemming onder vakbroeders en -zusters heeft geoogst, is er ook kritiek.²⁰ Met name zijn stelling dat de migranten binnen de Aziatische migratiesystemen voor het overgrote deel vrij geweest zouden zijn, ligt onder vuur. Zo stelt de Indiase historicus Prabhu Mohapatra in een eerder dit jaar verschenen discussiedossier over McKeowns artikel, dat de dertig miljoen Indiërs die op de plantages in Maleisië, Birma en Ceylon werkten formeel weliswaar vrij waren, maar eenmaal aangekomen op de werkplek overgeleverd waren aan de condities die door de werkgever werden bepaald en die in de praktijk nauwelijks verschilden van de omstandigheden waaronder *indentured* migranten moesten werken.²¹ Kortom, veel dwang en geweld en wetgeving die het de werkgevers bijzonder gemakkelijk maakten hun arbeiders lage lonen te betalen en hen te dwingen hun contract uit te dienen. Bovendien, zo merkt Mohapatra op, ging het bij de Indiërs in bijna alle gevallen om circulaire migranten die na verloop van tijd weer naar India terugkeerden. Hoewel retourmigratie

18. Met name in het werk van Lydia Potts, *The world labour market. A history of migration* (Londen 1990), maar ook in het recentere overzicht van Dirk Hoerder, *Cultures in contact* (Durham 2002). Zie in dit verband ook het 'Review symposium' in de *International Review of Social History* 49 (2004) 3, met bijdragen van Donna Gabaccia, Leslie Page Moch, Marcello Borges, Franca Iacovetta, Madeline Hsu, Patrick Manning, Leo Lucassen en Dirk Hoerder.

19. Zie ook Thomas R. Gottschang en Diana Lary, *Swallows and settlers. The great migration from North China to Manchuria* (Ann Arbor 2000) 48-49.

20. Zie het discussiedossier over zijn artikel in de *International Review of Social History* en de introductie van Leo Lucassen, 'Migration and world history. Reaching a new frontier', *International Review of Social History* 52 (2007) 1, 89-96. Met verder bijdragen van Leslie Page Moch, Prabhu Mohapatra, Ulbe Bosma, David Feldman en Sucheta Mazumdar.

21. Prabhu Mohapatra, 'Eurocentrism, forced labour and global migration. A critical assessment', *International Review of Social History* 52 (2007) 1, 110-115.

uit de Amerika's in de negentiende eeuw ook aanzienlijk was (gemiddeld zo'n 30 procent),²² valt dit cijfer in het niet bij het aandeel retourmigranten (80 procent) in het Zuidoost-Aziatische migratiesysteem.

Minder tegenstand ontmoet McKeown's conclusie dat gedurende de periode 1846-1940 de historische trends in de migratie naar de drie belangrijkste centra van economische activiteit (Noord-Amerika, Noord-Azië en Zuidoost-Azië) een opmerkelijke convergentie vertonen, met hoge aantallen in de jaren 1870, rond 1900 en aan het einde van de jaren twintig en een teruggang in het begin van de jaren 1890 en gedurende de Eerste Wereldoorlog,²³ waaruit hij afleidt dat alle drie de regio's verbonden waren met de wereldeconomie en beïnvloed werden door dezelfde mondiale economische golfbewegingen.

De recente historiografie heeft ons inzicht in de relatie tussen migratie en globalisering in de negentiende en twintigste eeuw dus aanzienlijk verdiept, en de beperkingen van de Atlantische bijziendheid aan het licht gebracht. In dit opzicht is de kritiek van McKeown op het Atlanto-centrisme fundamenteler dan die in Dirk Hoeders indrukwekkende overzichtswerk over de mondiale migratiegeschiedenis in het afgelopen millennium (*Cultures in Contact*) uit 2002. Hoewel Hoeder zich expliciet afzet tegen het Eurocentrisme en bijvoorbeeld de massale trek naar Siberië in de negentiende eeuw in herinnering brengt, heeft hij waar het gaat om Azië en Afrika vooral oog voor gedwongen migraties, in de vorm van slavernij en schuldsavernij en de (laakbare) rol van Europese koloniale mogendheden daarbij.²⁴

Afgezien van zijn kritiek op het Atlanto-centrisme past McKeown's visie goed in de zienswijze van Williamson, Strikwerda e.a. die de negentiende eeuw beschouwen als een doorbraak van de globalisering, gedefinieerd als de mondiale convergentie van prijzen en transportkosten, waarbij migraties een belangrijke rol hebben gespeeld.²⁵ In zekere zin bevestigt hij zelfs de traditionele (moderniserings) interpretatie van de Industriële Revolutie, als zou migratie pas vanaf die tijd een factor van betekenis zijn geworden. Een zienswijze die in de afgelopen decennia krachtig onder vuur is genomen door historici die wijzen op de hoge geografische mobiliteit in de vroegmoderne periode, zij het dat die mobiliteit lokaler en regionaler van aard was en veel minder plaatshad tussen werelddelen.²⁶

22. J.D. Gould, 'European inter-continental emigration 1815-1914. Patterns and causes', *Journal of European Economic History* 8 (1979) 3, 593-697. Zie ook Mark Wyman, *Round-trip to America. The immigrants return to Europe, 1880-1930* (Ithaca en Londen 1993) 6.

23. McKeown, 'Global migration', 165.

24. Zie ook Leo Lucassen, "'Where to go from here?'" New perspectives on global migration history', *International Review of Social History* 49 (2004) 3, 505-510.

25. Zie ook Karl Gunnar Persson, 'Mind the gap! Transport costs and price convergence in the nineteenth century Atlantic economy', *European Review of Economic History* 8 (2004) 2, 125-148.

26. Uitstekend samengevat in Moch, *Moving Europeans*.

Eerdere aanzetten tot globalisering

Vertegenwoordigers van de *World History* achten het moderniseringsperspectief veel te beperkt en verwerpen de stelling als zou de Industriële Revolutie de belangrijkste cesuur vormen met betrekking tot globalisering en migratie. Zo bekritisieren Flynn en Giráldez hun collega's Williamson en O'Rourke, omdat zij het proces van economische globalisering pas na de Napoleontische oorlogen situeren. Zij laten de globalisering minstens tweeënhalve eeuw eerder beginnen.²⁷ Cruciaal was de ingebruikname van Manilla door de Spanjaarden als Aziatisch entrepot in 1571, waarmee de intercontinentale handel tussen Azië, Europa en de Amerika's op gang kwam. In plaats van alleen te kijken naar prijsconvergentie gebruiken zij mondiale handelsstromen en handelsverbindingen als criterium. Die intercontinentale handel wijst niet alleen op marktintegratie, maar had ook een grote economische en demografische invloed op mondiale schaal, bijvoorbeeld door de verspreiding van ziektes, agrarische producten (zoals maïs, pinda's en aardappels uit de Amerika's) en edelmetalen uit Zuid- en Noord-Amerika.²⁸ Ook al was de omvang van die 'Magelhaanse uitwisseling' schijnbaar onbeduidend, de invloed, in met name Azië waar maïs en zoete aardappelen op grote schaal ingang vonden, was bijzonder groot en zou de spectaculaire Chinese bevolkingsgroei in de achttiende eeuw mogelijk hebben gemaakt.²⁹ Met hun nieuwe periodisering van het globaliseringsproces sluiten zij aan bij de interpretatie van vader en zoon McNeill, die in hun boek *Het menselijk web* de periode 1450-1800 aanduiden als de eeuwen waarin voor het eerst een wereldwijd samenstel van menselijke, culturele en materiële uitwisseling tot stand kwam.³⁰

Hoewel Flynn en Giráldez naar de smaak van economische historici als Williamson en O'Rourke het begrip globalisering zodanig oprekken dat het vanuit het perspectief van de economische theorievorming onwerkbaar wordt, krijgen ze steun van de economisch historici Broadberry en Gupta,

27. Jeffrey G. Williamson en Kevin H. O'Rourke, 'When did globalisation begin?', *European Review of Economic History* 6 (2002) 23-50; Dennis O. Flynn en Arturo Giráldez, 'Path dependence, time lags and the birth of globalisation: a critique of O'Rourke and Williamson', *European Review of Economic History* 8 (2004) 1, 81-108. Indirecte kritiek, maar met andere argumenten zijn te vinden in Ulrich Pfister, 'Die Entstehung der europäischen Weltwirtschaft (ca. 1450-1850): ein endogenes Modell', *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte* (2003) 2, 57-81. Ik dank Lex Heerma van Voss voor het onder de aandacht brengen van deze bijdragen ('Buitenlandse tijdschriften', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 2 (2005) 2, 109-128, aldaar 110).

28. Flynn en Giráldez, 'Path dependence', 96-97. Zie ook Manning, *Migration in World History*, 125.

29. Flynn en Giráldez, 'Path dependence', 96.

30. J.R. McNeill en William McNeill, *Het menselijk web. De wereldgeschiedenis in vogelvlucht* (Utrecht 2003). De oorspronkelijke versie (*The Human web. A bird's-eye view of history*) verscheen eveneens in 2003.

die de zestiende eeuw eveneens aanwijzen als het begin van een significante mondiale marktintegratie. Die steun is vooral interessant, omdat Broadberry en Gupta niet tot het kamp van de wereldhistorici gerekend kunnen worden. Zo leveren zij in hetzelfde artikel fundamentele kritiek op één van de meest gevierde studies op het terrein van de *world history*, namelijk Pomeranz' these dat de *Great Divergence* tussen China en Noordwest-Europa pas na 1800 ontstond en dat economische ontwikkeling van deze delen van de wereld tot die tijd min of meer gelijk opging.³¹

Om meer zicht te krijgen op de rol van migratie in de vroege fase van globalisering, moeten we nauwgezet naar de aard van mondiale netwerken kijken. Een goed startpunt is het recente overzicht van Patrick Manning, *Migration in World History*, waarin de nieuwste inzichten uit de historische linguïstiek, genetica en de paleo-archeologie zijn verwerkt. Waar het in het economisch-historische debat over globalisering vooral draait om (het volume van) handel, transport en prijzen, zouden we ons bij migratie kunnen richten op het aantal transcontinentale migranten in verschillende periodes, zoals gehanteerd door McKeown en Gozzini. Hoewel hun kwantitatieve benadering van grote waarde is, lijkt het mij vooralsnog onverstandig het terrein bij voorbaat op deze manier in te perken. In plaats daarvan zouden we in navolging van Flynn en Giraldez ook moeten letten op de effecten van migratie tussen continenten, ook al betreft het relatief weinig mensen.³²

De periode 1850-1930 mag dan zonder precedent zijn waar het gaat om de aantallen intercontinentale migranten, de contacten zelf bestonden al veel langer. Zo heeft Markus Vink laten zien dat historici door hun Euro- en Atlantocentrische perspectief grotendeels voorbij zijn gegaan aan intercontinentale Aziatische migraties rondom de Indische Oceaan, waar geen Europeanen bij waren betrokken. In dit grotendeels autonome zeventiende-eeuwse migratiesysteem dat Zuidoost-Azië met Oost-Afrika verbond, werd onder meer op grote schaal in slaven gehandeld. De basis van dit 'regionale wereld-systeem' werd al in de derde eeuw voor onze jaartelling gelegd, toen mensen in Azië het principe van de seizoensgebonden moessonregens ontdekten, waardoor het mogelijk werd om over open zee te reizen en aldus een nautische infra-

31. Stephen Broadberry en Bishnupriya Gupta, 'The early modern great divergence: wages, prices and economic development in Europe and Asia, 1500-1800', *Economic History Review* 59 (2006) 1, 2-31, aldaar 25-26; Kenneth Pomeranz, *The great divergence. China, Europe, and the making of the modern world economy* (Princeton 2000). Voor een uitgebreidere kritiek op Pomeranz zie P.H.H. Vries, 'Are coal and colonies really crucial? Kenneth Pomeranz and the Great Divergence', *Journal of World History* 12 (2001) 2, 407-446.

32. In tegenstelling tot de grootschalige *intra*-continentale migratie. Zo migreerden er vele malen meer Duitsers in de vroegmoderne periode naar Oost Europa dan naar Amerika, terwijl over die laatste trek verreweg het meest bekend is: Georg Fertig, *Migration from the German-Speaking parts of Central Europe, 1600-1800. Estimates and explanations*. Working paper no. 38 van het John F. Kennedy-Instituut für Nordamerika Studien in Berlin (Berlijn 1991).

structuur op te bouwen tussen Afrika, India en Zuidoost Azië.³³ Toen de Portugezen en de Hollanders in de zestiende eeuw arriveerden, troffen zij dus al een bestaand handelssysteem aan, dat werd gedomineerd door Arabische, Chinese en Indiase handelaren.³⁴

De periode 1400-1700 was volgens Manning daarom een cruciale fase in het proces van globalisering van migratie. De maritieme technologie maakte grootschalige intercontinentale reizen mogelijk met verstrekkende economische, culturele en sociale gevolgen. Cruciaal was uiteraard de ontdekking van de Amerika's in 1492-1498 en de bijna gelijktijdige ronding van Kaap de Goede Hoop door Vasco da Gama in 1497-99, die Portugese en Nederlandse handelaren in direct contact bracht met Azië. Dit contact leidde niet alleen tot een toename van de handel en de verspreiding van nieuwe producten op mondiale schaal, ze zorgden er tevens voor dat er migratie op gang kwam tussen de continenten, zowel vrijwillig als gedwongen. Deze vraag naar arbeid in de Nieuwe Wereld werd vooral veroorzaakt door de dramatische decimering van de oorspronkelijke bevolking van Amerika, van wie omstreeks 1650 negentig procent was bezweken aan Europese ziektes.³⁵ De bekendste en meest omvangrijke verplaatsing van arbeiders was die van bijna negen miljoen slaven vanuit West-Afrika naar het Caribisch gebied, Brazilië en in mindere mate de Zuidelijke staten van wat later de Verenigde Staten zouden worden: zo'n 300.000 in de zestiende eeuw, 1,9 miljoen in de zeventiende en 6,5 miljoen in de achttiende eeuw.³⁶ Naast de handel in slaven stimuleerde de *Columbian exchange* de migratie van circa twee miljoen vrije en zo'n half miljoen gebonden (*indentured*) migranten uit Europa, met name uit Engeland en Duitse staten naar de Amerika's.³⁷ Een derde bekende migratiestroom is die van Europeanen naar Azië, via de Portugese, Nederlandse en later Engelse handelskanalen. Alleen al vanuit de Republiek vertrokken in de zeventiende

33. See also K.N. Chaudhuri, *Asia before Europe: economy and civilisation of the Indian Ocean from the rise of Islam to 1750* (Cambridge 1990).

34. Markus Vink, "'The world oldest trade". Dutch slavery and slave trade in the Indian Ocean in the seventeenth century', *Journal of World History* 14 (2003) 2, 131-177, aldaar 176. Zie ook diens 'Indian Ocean Studies and the "new thalassology"', *Journal of Global History* 2 (2007) 1, 41-62.

35. Manning, *Migration in World History*, 108.

36. Philip Curtin, 'Africa and the global patterns of migration', in: Wang Gungwu (ed.), *Global history and migration* (Boulder 1997) 63-94, aldaar 74.

37. David Eltis, 'Free and coerced migrations from the Old World to the New', in: idem (ed.), *Coerced and free migration. Global perspectives* (Stanford 2002) 33-74, aldaar 67. Zie ook Marianne S. Wokeck, *Trade in strangers. The beginnings of mass migration to North America* (University Park 1999); Robert J. Steinfield, *The invention of free labor. The employment relation in English and American law and culture, 1350-1870* (Chapel Hill 1991) en Nicholas Canny, 'English migration into and across the Atlantic during the seventeenth and eighteenth centuries', in: idem (ed.), *Europeans on the move. Studies on European migration, 1500-1800* (Oxford 1994) 39-75

Afb. 1 Gedeporteerden in Nieuw-Caledonië, ± 1873. Collectie IISG BG B27/899

en achttiende eeuw zo'n één miljoen soldaten en zeelieden, van wie bijna de helft aan tropische ziekten bezweek.³⁸ In de negentiende eeuw boette de migratie naar Nederlands-Indië weliswaar aan betekenis in, maar – zoals Ulbe Bosma zeer recentelijk heeft laten zien – ging het nog steeds om circa 200.000 Europeanen tussen 1800 en 1900, met name militairen. Bovendien bleven velen van hen in Indië en stuurden hun kinderen voor onderwijs naar Nederland, waardoor er een uitgebreid intercontinentaal koloniaal circuit tot stand kwam. Voor andere imperia, met name het Britse, zien we een vergelijkbare ontwikkeling.³⁹ Wat betreft Europa verdient tot slot vermelding de gedwongen migratie van Engelse en Franse veroordeelden naar de Amerika's (130.000 tussen 1550 en 1820) en Australië en Nieuw-Caledonië (260.000 tussen 1787 en 1868).⁴⁰

38. Zie voor Nederland Jan Lucassen, 'A multinational and its labor force. The Dutch East India Company, 1595-1795', *International Labor and Working-Class History* 66 (2004) 12-39.

39. Ulbe Bosma, 'Sailing through Suez from the South: The emergence of an Indies-Dutch migration circuit, 1815-1940', *International Migration Review* 41 (2007) 2, 511-536.

40. Colin Forster, 'Convicts: unwilling migrants from Britain and France', in: David Eltis (ed.), *Coerced and free migration: global perspectives* (Stanford 2002) 258-291. Verreweg de meeste (Engelse) migranten die in de negentiende eeuw naar Australië vertrokken, zo'n 1,6 miljoen mensen, waren overigens vrij; Eric Richards, 'Migration to colonial Australia:

Vanuit Azië reisden vanaf de zestiende eeuw duizenden Filipino's, Chinezen en een klein aantal Japanners naar Zuid- en Midden-Amerika. Aanvankelijk werden zij, zowel mannen als vrouwen, omstreeks 1600 als slaven via de Stille Oceaan naar Mexico en Peru verscheept langs de Manilla-Acapulco route, wat de laatste stad het epitheton *Ciudad de los Chinos* opleverde. Toen deze slavernij al snel werd verboden, volgden anderen als vrije migranten.⁴¹

Tot slot ontstond in de zeventiende eeuw een transcontinentale zone van pelsjagers en bonthandelaren (in Noord-Amerika met name op bevers en in Siberië zeeotters en sabelmarters), die zich van Noord-Europa (Siberië) via de Beringzee uitstreckte tot Noord-Amerika. De eerste aanzetten dateren reeds uit de zestiende eeuw en al snel daarna werd Siberië geïntegreerd in de wereldhandel in bont, waarbij de Engelsen middels de in 1555 opgerichte *London Muscovy Company* tot het midden van de zeventiende eeuw een centrale rol speelden. Deze handel ging gepaard met de migratie van Russische jagers en handelaren, wier invloed tot in Californië reikte en samen met Franse en Engelse migranten het noordelijk deel van Noord-Amerika exploreerden. Samen met vele anderen, niet in de laatste plaats de lokale bevolking (zoals de Iroquois in Noord-Amerika en de Yakut in Siberië) die een belangrijk deel van de jacht voor hun rekening nam, ontstonden zo diverse *fur empires*.⁴²

Andere vormen van convergentie

Centraal in de overheersende visie op globalisering binnen het terrein van de *world history* was het besef onder tijdgenoten vanaf de late vijftiende eeuw dat de wereld rond was en systematisch in kaart kon worden gebracht en geëxploiteerd, als gevolg waarvan de verschillende continenten steeds intensiever met elkaar werden verbonden. De toenemende dichtheid van dat web gaf een belangrijke aanzet voor het ontstaan van een mondiale cultuur. Vatten we cultuur breed op, dan kunnen we denken aan uiteenlopende verschijnselen

---

paradigms and disjunctions', in: Jan Lucassen en Leo Lucassen (eds.), *Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives* (Bern etc. 1997) 151-176. Zie ook van dezelfde auteur, *Britannia's children: emigration from England, Scotland, Wales and Ireland since 1600* (Londen 2004).

41. Hoerder, *Cultures in contact*, 199-200. In de tweede helft van de zeventiende eeuw droogde deze migratie op. Zie voorts Philip D. Curtin, *Cross-cultural trade in world history* (Cambridge 1984) 150.

42. Hoerder, *Cultures in contact*, 212-214; W.J. Eccles, 'The fur trade and eighteenth-century imperialism', in: Alan L. Karras en J.R. McNeill (eds.), *Atlantic American societies. From Columbus through abolition 1492-1888* (Londen en New York 1992) 212-241 en Curtin, *Cross-cultural trade*, 207-229. De Russische dominantie in de bonthandel dateert al uit de middeleeuwen: Janet Martin, *Treasure of the land of darkness. The fur trade and its significance for medieval Russia* (Cambridge 1986).

zoals de verspreiding van producten en gewassen, ideeën, taal (Spaans in Zuid- en Midden-Amerika, Engels en Frans in Noord-Amerika), technologieën, maar ook ziektes,⁴³ en geloofssystemen (christendom in de Amerika's en de islam vooral in Noord-Afrika en Zuidoost-Azië).

Het enigszins lineaire denken in termen van webben en verbindingen heeft echter ook zijn schaduwzijden, omdat het relatief weinig oog heeft voor andersoortige tendensen.⁴⁴ Zo vonden er met name in de vroegmoderne periode, die door sommigen zo hartstochtelijk als de eerste fase van globalisering wordt aangeduid, ook belangrijke divergente ontwikkelingen plaats, waarvan ik er twee wil noemen die belangrijke implicaties voor de plaats van migratie hebben: de opkomst van de handel in Afrikaanse slaven en de afsluiting van China.

Volgens David Eltis viel de snelle uitbreiding van de slavernij in de Nieuwe Wereld samen met de opkomst van vrije arbeid in Europa. Hij verklaart de keuze voor zwarte (Afrikaanse) in plaats van witte (Europese) slaven door te wijzen op het feit dat in de tijd van de grote ontdekkingen het gebruik van Europeanen als slaven, dat gedurende de Middeleeuwen vooral in het mediterrane gebied voorkwam, op zijn einde liep. Bovendien bleek Groot-Brittannië niet in staat voldoende Engelse arbeiders te mobiliseren voor de suikerplantages in het Caribisch gebied. Hoewel in de zeventiende eeuw enige honderdduizenden Europeanen (vooral Britten) het nog aantrekkelijk achtten om daar als contractarbeider aan de slag te gaan, met het perspectief na afloop in de koloniën land te verwerven en een zelfstandig bestaan op te bouwen, nam de emigratie na 1650 sterk in betekenis af als gevolg van de stijgende lonen in Engeland.⁴⁵ Bovendien groeiden de mogelijkheden om land te verwerven in Noord-Amerika, waar de mortaliteit aanzienlijk lager was. Zoals Eltis heeft laten zien, zorgden de gestegen lonen en de gelijktijdige daling van de suikerprijzen er bovendien voor dat de suikerconsumptie in Engeland snel groeide,⁴⁶ waardoor volgens de antropoloog Sidney Mintz de voeding

43. Zo constateerde McNeill in 1978 dat er omstreeks 1700 een 'homogeneous disease pool' was ontstaan als gevolg van een 'heightened frequency and range of communications': William H. McNeill, 'Human migration: a historical overview', in: idem and Ruth S. Adams (eds.), *Human migration. Patterns and policies* (Bloomington 1978) 3-19, aldaar p. 14.

44. Zie ook de kritiek van Cooper op het kritiekloos toepassen van het concept 'interconnectedness'. Hij wijst er op dat veel van die verbindingen erg ongelijk en ongelijksoortig zijn: Fred Cooper, *Colonialism in question. Theory, knowledge, history* (Berkeley etc. 2005) 91.

45. Voor een recent overzicht over de Engelse emigratie vanaf 1600 zie Eric Richards, *Britain's children: emigration from England, Scotland, Wales and Ireland since 1600* (Londen 2004).

46. David Eltis, 'Seventeenth century migration and the slave trade. The English case in comparative perspective', in: Jan Lucassen en Leo Lucassen (eds.), *Migration, migration history, history. Old paradigms and new perspectives* (Bern etc. 1997) 87-110, aldaar 98-101.

van het Engelse proletariaat vooral vanaf de achttiende eeuw een veel hogere calorische waarde kreeg.⁴⁷

En dat alles leidde weer tot een spectaculaire uitbreiding van het plantage-systeem en de slavernij. Dit idee van ‘modernisering van de arbeider’ sluit nauw aan bij de studie van Steinfeld over de *invention of free labor* en de proletarisering van arbeid in Noordwest-Europa in de vroegmoderne periode.⁴⁸ Pas in de loop van de negentiende eeuw zou de ideologie van de vrije arbeid als mondiaal model doorbreken, zonder dat gedwongen vormen definitief verdwenen.

Een meer politiek-ideologische vorm van divergentie deed zich voor door de opkomst van grote rijken die zich afsloten van de rest van de wereld. Het bekendste voorbeeld is de Chinese Ming Dynastie (1368-1644) die na de Mongolen verslagen te hebben buitenlandse invloeden als verderfelijk beschouwde en zich zoveel als mogelijk afkeerde van de rest van de wereld. Eén van de gevolgen was dat Chinezen nauwelijks buiten hun eigen Aziatische invloedssfeer migreerden en minder geïnteresseerd waren in het ontdekken van andere delen van de wereld en negatief stonden tegenover emigratie, hoewel ze over meer dan voldoende technische en wetenschappelijke kennis beschikten.⁴⁹

Meer principieel kan de vraag worden gesteld, zoals recentelijk door de Amerikaanse historicus Michael Lang, of het niet zinvoller is te denken in termen van specifieke *long-distance network linkages* in de vroegmoderne periode, in plaats van uit te gaan van het bestaan van één *global* wereldeconomie, zoals Gunder Frank claimt. Lang ziet wel verbindingen, maar benadrukt dat hiermee nog geen geïntegreerde wereldeconomie tot stand kwam.⁵⁰ Daarvoor waren (Qing) China en Afrika, om twee belangrijke delen van de wereld te noemen, te zeer in zichzelf gekeerd.

Markus Vink waarschuwde in dit verband onlangs tegen de neiging om – à la Manning en de McNeills – wereldzeeën, zoals de Atlantische en de Indische oceaan, louter te beschouwen als geografische eenheden waarbinnen de contacten steeds ‘dichter’ werden, met economische en culturele convergentie als gevolg. Hoewel contacten door handel en migratie zeker toenamen in de vroegmoderne periode (en in het geval van de Indische Oceaan al veel

47. Sidney Mintz, *Sweetness and power: the place of sugar in modern history* (Harmondsworth 1986) 180.

48. Steinfeld, *Invention*; en Jan Lucassen, ‘Mobilization of labour in early modern Europe’, in: Maarten Prak (ed.), *Early Modern Capitalism. Economic and social change in Europe 1400-1800* (Londen en New York 2001) 161-174.

49. Zoals betoogd in Peer Vries, *A world of surprising differences: state and economy in early modern Western Europe and China*. Ter perse, te verschijnen in 2008.

50. Michael Lang, ‘Globalization and its history’, *Journal of Modern History* 78 (2006) 899-931, aldaar 920. Hij bespreekt in dit artikel onder meer Andre Gunder Frank, *ReOrient: global economy in the Asian age* (Berkeley 1998).

eerder), trad er tezelfdertijd ook fragmentatie op. In zijn pleidooi voor een op Braudel geïnspireerde nieuwe ‘thalassologie’, benadrukt hij daarom dat we niet alleen oog dienen te hebben naar convergentie, maar ook voor divergentie, samengevat als ‘glocalisation’.⁵¹

Van divergentie naar convergentie: migratie en mondiale netwerken

Nemen we Mannings concept van ‘verbindingen’ (*connections*) als uitgangspunt om naar de relatie tussen migratie en globalisering te kijken, dan is de periode 1400-1700 echter slechts één van de vele fases waarin verschillende delen van de wereld met elkaar verweven raakten. Zo analyseert hij in zijn recente overzichtswerk de verspreiding van de *homo sapiens* over de gehele wereld, die zo’n 80.000 jaar geleden in Afrika begon (zie tabel 2). Hoewel deze migratie aanvankelijk tot een proces van divergentie leidde, van talen, genen en cultuur, zorgde de toename van de contacten tussen Azië, Afrika, Europa en vanaf het einde van de vijftiende eeuw de Amerika’s, langzaam maar zeker tot een proces van convergentie, waarvan we de laatste fase (afhankelijk van de definitie, ergens tussen de vijftiende en de twintigste eeuw) met de term globalisering zijn gaan aanmerken.

TABEL 2 De verspreiding van de mens over de wereld van 150.000 v. Chr. tot 5000 voor Chr.

Periode	Gebied	Technologie
150.000-80.000	Afrika	
80.000-60.000	kustlijn van Zuidoost-Azië tot Australië	boten
60.000-30.000	Westkust van Azië langs de kust naar Noord-Azië. Vandaar naar Noord-Amerika en westwaarts naar Centraal-Azië en Europa	speren om op grote dieren te jagen, naaien van huiden om warme kleren te maken en de techniek om van huiden en houten frames draagbare kano’s te maken
30.000-17.000	Midden- en Zuid-Amerika	
17.000-7.000	Micronesië	zeilboten
7.000-5.000	Polynesië/West Pacific	

Bron: Manning, *Migration in world history*.

De vraag is nu wanneer het omslagpunt van divergentie naar convergentie ongeveer gesitueerd kan worden. De vroegste kandidaat is de opkomst van de landbouw in Anatolië, zo’n 13.000 jaar geleden aan het einde van de laatste

51. Vink, ‘Indian Ocean studies’, 59-62.

ijstijd.⁵² Twee millennia later ontstonden, onafhankelijk van de ontwikkelingen in Klein-Azië, eveneens landbouwsystemen in Zuid-China en Nieuw-Guinea. Vanuit die drie centra verspreidden kennis en technieken zich langzaam over andere delen van Azië, Polynesië en Afrika (5.000 jaar geleden), min of meer gelijktijdig met het – autonome – ontstaan van de landbouw in Zuid- en Midden-Amerika.⁵³ Op grond van taalkundig en genetisch onderzoek wordt aangenomen dat die verspreiding werd veroorzaakt door migratiebewegingen tussen verschillende gemeenschappen. Wat voor een soort migratie dat was, daarover lopen de meningen uiteen. De archeoloog Peter Bellwood, maar ook de bioloog Jared Diamond en de genetici Luigi en Francesco Cavalli-Sforza hangen het zogenaamde kolonisatiemodel aan (waarbij een deel van een groep zich elders vestigt en soms anderen verdringt),⁵⁴ terwijl anderen, zoals Manning, menen dat het *cross-community* model (waarbij migranten deel gaan uitmaken van andere gemeenschappen en zo zorgen voor de diffusie van technieken) belangrijker was.⁵⁵ In beide benaderingen waren het evenwel migranten die ervoor zorgden dat de teelt van bananen van Nieuw-Guinea ook in andere tropische regio's bekend werd en dat de rijstteelt zich van China naar Afrika uitbreidde.

Een belangrijkere fase in het geleidelijke proces van convergentie vormde de commerciële revolutie, tussen circa 1000 v. Chr. tot het begin van de middeleeuwen. Volgens de taalkundige Chris Ehret werd die gekenmerkt door het ontstaan van systematische handelsnetwerken over lange afstanden, innovaties in boekhouden, de introductie van geld (achtste eeuw voor Chr. in Anatolië), bescherming en regulering van de handel door stedelijke autoriteiten en vroege staten, geïnstitutionaliseerde markten en het gebruik van handelstalens.⁵⁶ Die talen hangen uiteraard nauw samen met de het ontstaan van handelsdiaspora's, zoals de Phoeniciërs en later de Grieken, Armeniërs, Joden, Chinezen en de Wangara in Afrika.⁵⁷ Door hun activiteiten ontstond er een netwerk van directe handelscontacten dat grote delen van de wereld, met uitzondering van de Amerika's met elkaar verknoopte.⁵⁸ De zijderoutes

52. Voor de meest recente synthese van de geschiedenis van de landbouw, op grond van archeologische, taalkundige, biologische, antropologische en paleo-klimatologische inzichten zie: Peter Bellwood, *First farmers. The origins of agricultural societies* (Malden en Oxford 2005).

53. Bellwood, *First farmers*, 7.

54. Jared Diamond, *Guns, germs and steel. The fates of human societies* (New York 1997) en Luigi Luca Cavalli-Sforza en Francesco Cavalli-Sforza, *The great human diasporas. The history of diversity and evolution* (Reading 1995).

55. Manning, *Migration in world history*, 60-61.

56. Chris Ehret, *An African classical age. Eastern and Southern Africa in world history, 1000 B.C. to A.D. 400* (Kampala etc. 2001) 16-20. Zie ook Manning, *Migration in world history*, 86.

57. Curtin, *Cross cultural trade*, 25. Zie ook Robin Cohen, *Global diasporas. An introduction* (Seattle 1997) 83-104.

58. Manning, *Migration in world history*, 87.

verbonden China met de Middellandse Zee en Afrika, terwijl Armeniërs en Wangara, en later Joden, permanente connecties tot stand brachten tussen de Middellandse Zee en de Indische Oceaan. Nog later zouden de Vikingen een cruciale rol spelen in de handel tussen Noord-, Oost- en Zuid-Europa. Hoewel hier een relatief klein aantal handelaren voor verantwoordelijk was, raakten door deze geleidelijke uitbreiding en intensivering van handelsnetwerken aan het begin van onze jaartelling zeer uiteenlopende regio's, van Japan tot de westkust van Afrika met elkaar verbonden. We kunnen op een aantal terreinen dus spreken over een langzame convergentie van de mondiale cultuur.

In recente bijdragen aan het *Journal of World History* zijn diverse van deze contacten blootgelegd. Bin Yang bijvoorbeeld heeft het belang laten zien van de Zuidwestelijke zijderoute, waarlangs belangrijke Chinese uitvindingen (zoals buskruit, papier en druktechnieken) het westen bereikten,⁵⁹ terwijl Maghan Keita de handelscontacten tussen de Oostkust van Afrika en China in de eerste eeuwen voor onze jaartelling tot aan de komst van de Portugezen in de vijftiende eeuw in kaart heeft gebracht.⁶⁰ Tot slot wijzen twee Franse historici in een recent nummer van de *Annales HSS* op de centrale rol die de Iraans sprekende Centraal-Aziatische handelselities, de Sogdiërs,⁶¹ hebben gespeeld in het verbinden van China met Byzantium na de val van het Romeinse rijk. Zij betogen dat die contacten verder gingen dan het faciliteren van handel en dat velen van hen ook met Chinezen uit elitefamilies trouwden, waardoor zij dit soort langeafstandscontacten nog hechter verankerden.⁶²

Volgens Manning breidden deze netwerken zich in de middeleeuwen verder uit door de grootschalige migratie van de 'paardenvolkeren' uit het Oosten,⁶³ de Arabische expansie in Noord-Afrika en die van de Vikingen in West- en Oost-Europa. Tegelijkertijd namen de contacten binnen Zuid- en Noord-Amerika toe. Als gevolg van die intensivering zien we een groei in de verspreiding over grote afstanden van mensen, maar vooral van goederen, techniek en ziektes (denk aan de builenpest in de veertiende eeuw).⁶⁴ De

59. Bin Yang, 'Horses, silver, and cowries: Yunnan in global perspective', *Journal of World History* 15 (2004) 3, 281-322.

60. Maghan Keita, 'Africans and Asians: historiography and the long view of global interaction', *Journal of World History* 16 (2005) 1, 1-30.

61. Zij woonden in gebieden die nu deel uitmaken van Oezbekistan.

62. Étienne de la Vaissière, en Éric Trombert, 'Des Chinois et le Hu. Migrations et intégration des Iraniens orientaux en milieu chinois durant le haut Moyen Âge', *Annales HSS* 59 (2004) 5-6, 531-969.

63. Voor een interessante interpretatie van de rol van centraal Aziatische nomadische volkeren zie Jürgen Paul, 'Perspectives nomades. État et structures militaires', *Annales HSS* 59 (2004) 5-6, 1069-1093.

64. Over ziektes zie William H. McNeill, *Plagues and people* (Garden City 1976) 160-164 en Diamond, *Guns, germs and steel*.

enige resterende barrières op mondiale schaal waren de Stille en de Atlantische Oceaan, die ervoor zorgden dat Amerika en de meeste eilanden in de Pacific tot de vijftiende eeuw geïsoleerd bleven van de rest van de wereld.

Conclusie

In het debat over globalisering in het verleden spelen economische historici, die de convergentie van prijzen en de integratie van markten op mondiale schaal centraal stellen, een grote rol.⁶⁵ Migratie is voor hen een belangrijke factor, aangezien de massale trek van Europeanen naar Noord- en Zuid-Amerika in de negentiende eeuw zou hebben gezorgd voor het egaliseren van de lonen in het Atlantische gebied. Ook in de tweede helft van de twintigste eeuw worden globalisering en migratie vaak in één adem genoemd, ook al lijken migraties van arme naar rijke gebieden dan eerder tot een verdieping van de kloof tussen arm en rijk te leiden, vooral als we het verschil in BNP tussen Afrika en de vs als uitgangspunt nemen.⁶⁶

Veel migratiehistorici, maar ook zij die zich met (andere aspecten van) *world history* bezighouden, hebben evenwel moeite met een strikt economische definitie van het begrip globalisering. Ten eerste benadrukken zij dat grootschalige negentiende-eeuwse migraties zich niet beperkten tot het Atlantische gebied en dat in Azië vergelijkbare ontwikkelingen plaatsvonden, zoals met veel verve is geponeerd door de historicus Adam McKeown. Ten tweede hebben zich vroegmoderne specialisten aan het wetenschappelijke front gemeld die de definitie van prijsconvergentie een te enge benadering vinden en het begin van de globalisering aan het einde van de zestiende eeuw plaatsen, toen de Amerika's voor het eerst systematisch met Europa, Afrika en (in mindere mate) met Azië werden verbonden. Bovendien vonden er in dit tijdperk belangrijke intercontinentale migraties plaats, met name van Afrika naar de Amerika's en van Europa naar Azië. Tot slot geeft deze periode een mondiale convergerende tendens te zien met betrekking tot voedselgewassen, taal, religies en ziektekiemen.

Nemen we dit brede *convergentie* begrip als maatstaf voor globalisering en passen we dit aan de hand van Manning's synthese toe op de zeer lange termijn, dan vormt zich het volgende beeld. Zo'n 150.000 jaar geleden bij de uitwaaiing van de *homo sapiens* over Afrika, blijkt migratie aanvaardbaar vooral gepaard te gaan met *divergentie*. De verspreiding binnen Afrika en vanaf 80.000 jaar geleden over de rest van de wereld leidde zowel taal-

---

65. Daarnaast blazen ook historici geïnteresseerd in politieke transformaties en staatsvorming hun partijtje mee. Voor een goed overzicht van beide invalshoeken zie Lang, 'Globalization and its history'.

66. Angus Maddison, *The world economy: a millennial perspective* (Parijs 2001) 241 en 264.

kundig als genetisch tot een spectaculaire diversiteit. Bovendien ontstonden er grote, grotendeels ecologische bepaalde, culturele verschillen. Hoewel verschillende groepen allerlei contacten onderhielden en zo technieken en gewoontes uitwisselden, waren die te beperkt om de divergentie een halt toe te roepen. Pas in het tijdperk waarin er volgens Chris Ehret een commerciële revolutie plaatsvond, ruwweg tussen 1000 jaar voor onze jaartelling tot het begin van de middeleeuwen, zien we voorzichtige tekenen van convergentie. Die werden vooral veroorzaakt door het ontstaan van langeafstandshandel en de daaraan verbonden institutionele innovaties (geld, boekhouden, markten, maar ook handelstalen). Handelaren verbonden grote delen van de wereld, met uitzondering van de Amerika's en Polynesië, waardoor de uitwisseling van producten, kennis en ideeën op intercontinentale schaal mogelijk werd. De grote doorbraak in het proces van mondiale convergentie, oftewel globalisering, vond echter pas na 1400 plaats met de maritieme revolutie, die de Amerika's en de Stille Oceaan met de rest van de wereld verbond. Zoals bekend, bleef het echter niet bij handelsnetwerken, maar gaven vooral het militaire overwicht en de expansiedrang van Europese rijken (Portugal, Spanje, de Republiek en Engeland) op de langere termijn een sterke impuls aan het globaliseringsproces. Dit proces was overigens verre van rechtlijnig en gelijkmatig. Zo was de Europese invloed in Azië veel minder groot dan in de Amerika's, maar de tendens tot convergentie was niettemin onmiskenbaar.

Migratie vormde een belangrijk onderdeel van die ontwikkeling. Niet alleen door relatief kleine aantallen handelaren en kolonisten, maar ook door de migratie van miljoenen Europese soldaten en zeelieden naar Azië, contractarbeiders naar Amerika en de nog grootschaliger gedwongen verplaatsing van, vooral Afrikaanse, slaven in het Atlantische gebied, de Arabische wereld en rondom de Indische Oceaan. De keuze voor een bredere definitie van globalisering sluit aan bij het pleidooi van vroegmoderne historici die de definitie à la Williamson te eenzijdig vinden en wijzen op andere soorten van convergentie.⁶⁷

Een dergelijke verbreding heeft echter ook nadelen, zowel voor de geschiedenis van migratie als die van economische ontwikkelingen. Wat migratie betreft wordt het getalsmatige criterium min of meer over boord gezet en zijn enkele duizenden handelaren op de karavaanroutes tussen Azië en Europa in het begin van de jaartelling, net zo belangrijk of interessant, als tientallen miljoenen intercontinentale migranten in latere periodes. Hoewel handelsdiaspora's en vaste handelsroutes van cruciaal belang zijn geweest voor de mondiale uitwisseling van producten, technologieën, kunst en

67. Dit raakt ook aan de veel bredere discussie over het belang van de Industriële Revolutie. Zie bijvoorbeeld John Komlos, 'Thinking about the Industrial Revolution', *The Journal of European Economic History* 18 (1989) 1, 191-206.

ideeën, valt niet te ontkennen dat de invloed van zo'n 50 miljoen Atlantische migranten in de negentiende eeuw aanzienlijk groter is geweest, zowel voor de zendende als de ontvangende landen, dan de paar miljoen Europeanen die vóór 1820 de oversteek waagden. Bovendien schenkt het denken in webben en connecties weinig aandacht aan de tamelijk eenzijdige richting van de mondiale migratie in de vroegmoderne periode. Het waren toen toch vooral Europeanen en Afrikanen gedwongen door Europeanen, die zich over de rest van de wereld verspreidden, terwijl bewoners van Azië, met name Chinezen, maar ook Japanners en Indiërs, alsmede Afrikanen (afgezien van de gedwongen slavenmigraties) hun continent nauwelijks verlieten. Meer aandacht voor politiek-culturele factoren (zoals de zelfgekozen isolatie van China onder de Ming en Qing dynastieën) en machtsverschillen, is hier dan ook op zijn plaats.

De zeer brede definitie van globalisering leent zich echter slecht voor een formele toetsing en kwantificering, terwijl de strikt economische interpretatie van Williamson e.a., weliswaar het ontegenzeggelijke voordeel van de eenvoud heeft, maar weer tamelijk eendimensionaal van aard is. Deze bezwaren kunnen grotendeels worden ondervangen door de gedifferenti-

Afb. 2 Terugkomst uit Indonesië in de Amsterdamse haven van *De Johan van Oldenbarnevelt*, 8 mei 1950. Foto: Ben van Meerendonk. Collectie IISG BG B27/899

eerde benadering van Held *cum suis*, omdat zij meer inzicht biedt in het karakter van intercontinentale migraties in verschillende historische periodes, maar het fenomeen niettemin kwantificeerbaar maakt. Passen we hun criteria toe op de laatste 600 jaar, dan kunnen we de periode 1400-1840 typeren als een periode van *thin globalisation*. De migraties zijn tot op zekere hoogte *extensief* (voor het eerst worden alle delen van de wereld via migratie met elkaar verbonden), terwijl de *impact* in bepaalde continenten, met name in de Amerika's (denk aan de dramatische sterfte onder de inheemse bevolking aldaar) in demografisch opzicht zeer groot is. De intensiteit en snelheid van de migraties daarentegen is in de vroegmoderne periode tamelijk bescheiden. Dat verandert vanaf de negentiende eeuw, wanneer door de uitvinding van stoomschepen en niet te vergeten treinen, de *intensiteit* en *snelheid* aanmerkelijk toenemen en er ook van een grote *impact* gesproken kan worden. Dat geldt echter vooral voor de contacten tussen Europa en de Amerika's, alsmede Oceanië. Door het grotendeels weren van de Aziatische migranten in het Atlantische gebied en in de *white settler colonies* zoals Australië, waardoor Chinezen en Indiërs zich vanaf 1870 in hoofdzaak binnen Azië verplaatsten en het beëindigen van de slaventransporten vanuit Afrika, nam de *extensiteit* eerder af dan toe. Dat verandert pas na de Tweede Wereldoorlog, wanneer allereerst door dekolonisatieprocessen aanzienlijke aantallen migranten zich in West-Europa (Frankrijk, Engeland, Portugal, België en Nederland) vestigen.⁶⁸

Belangrijker echter is het opheffen van de racistische Amerikaanse quota wetten, met als gevolg een spectaculaire toename van de migratie naar de Verenigde Staten (alsmede Canada) uit alle delen van de wereld. Zo laat de reeds genoemde Gozzini zien dat in de mondiale migraties aan het einde van de twintigste eeuw, vergeleken met een eeuw eerder, voor het eerst ook de allerarmste landen in dit wereldwijde migratienetwerk zijn betrokken.⁶⁹ Waren er in 1914 nog maar 22 belangrijke zendende landen (tegenover 27 ontvangende), in 1990 waren die aantallen, respectievelijk 55 en 67, aanzienlijk hoger.⁷⁰

Samengevat levert de benadering van Held *cum suis* voor de relatie tussen migratie en globalisering het volgende beeld op:

68. Zoals de West Indiërs, Indiërs en Pakistani in Engeland, Mozambiquanen en Angolezen in Portugal, Algerijnen en Vietnamezen in Frankrijk en Indische Nederlanders en Surinamers in Nederland en daarnaast de vele tienduizenden 'repatrianten': Andrea Smith (ed.), *Europe's invisible migrants* (Amsterdam 2003). Zie voor Nederland Wim Willems, *De uittocht uit Indië, 1945-1995* (Amsterdam 2001) en Bosma, 'Sailing through Suez'.

69. Gozzini, 'The global system', 321-322.

70. *Idem*, 328.

TABEL 3 De relatie globalisering-migratie op grond van Held e.a.

	1400-1840	1840-1940	1945-2000
<i>extensiteit</i>	++	+	++
<i>intensiteit</i>	+	+++	++*
<i>impact</i>	+/-	+++	+++
<i>snelheid</i>	+	++	+++
<i>globalisering</i>	'thin'	'thick'	'thick'

* Held e.a. concluderen in hun hoofdstuk over migratie dat de (geografische) extensiteit in de tweede helft van de twintigste eeuw is toegenomen in vergelijking met de negentiende eeuw, terwijl de intensiteit iets is afgenomen (*Globalisation*, 326).

Om een zinvol debat te hebben op grond van een meer omvattende, culturele, religieuze, politieke, sociale en economische invulling van het begrip globalisering moet nog veel werk worden verzet. Met name het bepalen van de invloed van mondiale migratiestromen, zowel in het gebied van herkomst als van vestiging, wordt zonder duidelijke indicatoren een tamelijk willekeurige exercitie. Bovendien dient er te worden nagedacht over modellen die een soortelijk gewicht toekennen aan de verschillende domeinen. Zolang aan die twee methodologische voorwaarden niet is voldaan, zullen discussies over de timing van globalisering en de rol van migratie daarbij onbeslist blijven.

Over de auteur

Leo Lucassen (1959) is gespecialiseerd in de geschiedenis van migratie en integratie in een mondiale context, met een bijzondere aandacht voor migratie, sociale controle en stadsgeschiedenis. Hij promoveerde in 1990 aan de Universiteit van Leiden en was als fellow verbonden aan de KNAW (1991-1996) en het NIAS (2002-2003). Hij is als hoogleraar sociale geschiedenis verbonden aan de Universiteit van Leiden.

E-mail: l.a.c.j.lucassen@let.leidenuniv.nl